Як-то все далеко було! Було десь у нашім дитячім палеоліті, де ще тільки маревні ріки струменіли нам у степу, як образ чистоти й вічного руху, і все було переповнене світлом, все живе в пестощах мліло під ласкавим, найласкавішим сонцем нашого тернівщанського літа! Звідти ми з Заболотним, де польова доріжка побігла невідь-куди поміж голубими житами, високими, мов хмарочоси! Де єдиний лайнер — Романова бджола, прогувши над тобою, далі погула над хлібами, полетіла у білий-білий, налитий сяйвом світ.

Все там було інакше, інакше...

Ще були ми безтитульні, майже безіменні, були просто "пасльонові діти". Досвід і знання не обтяжували нас; дрібні пастушата, зляскуючи батогами в повітрі, ми й думки собі не завдавали, від чого той зляск, навіть не підозрювали, що то ж і є та мить, коли кінчик батога долає звуковий бар’єр! Такі речі були там поза межами нашого пізнання, але хіба ми були від того менше щасливі?

І цей Кирило Заболотний, що обгасав уже півсвіту, що знає планету незгірше, ніж колись рідну свою Тернівщину з усіма її ярами та приярками, він був у тій нашій тернівщанській далечі просто Кириком, вдатним на різні вигадки бешкетником, котрий у школі з-поміж нас вирізнявся не лише веселістю вдачі, а ще й чуднуватим своїм ім’ям, бо ж справді чудне: хоч як його читай — зліва чи справа, від початку чи від кінця,— а воно все буде Кирик та й Кирик!...

Таке ім’я теж було для нас предметом розваги, бо хіба ж не дивина — з усіх боків однакове, кругле й міцне, мов горіх!

Коли я пробую намалювати Ліді, яким був цей Кирик десь там у наших степах, дівча просто віри не йме, Ліда майже певна, що Кирило Петрович був завжди дорослим і що ніяк не могли його вигнати з класу за нестриженість, за те, що "у вухах гречка росте", якщо вже де життя

його й починалось, то радше воно починалося в небі, в кабіні яструбка... Це вона може уявити, решту... Щоб із бешкетників виходили дипломати? Ліда знизує недовірливо плечем.

— В літах дитинства,— каже згодом до мене Заболотний,— можливо, закодовано щось вельми для душі необхідне, таке, що потім упродовж усього життя позначається на наших цілком "дорослих" вчинках... Ти як вважаєш? Допускаєш таку можливість?

— Чому ж ні...

Закодовано, але що саме? Чому одне вивітрилось, а інше... Мимохідь кинуте кимось слово, добре або глумливе, давня чиясь випадкова ласка або ніби зовсім маленька образа, кривда чи, навпаки, підтримка — чому вони мають здатність оживати? Чому звідси, де ми зараз мчимо, такою значною постає кожна росинка в тому нашому світанковому блакитному світі?

Сухе тепло серпневого степу, що й сюди його чуєш... Терники, шипшина та глід по байраках... Птахи з гніздами, різні комашки... А наші балки конопляні, з духом сонця, з вербами, що розімліли під кручею!.. Тоді вони були ніби ніщо, а зараз чомусь так багато важать!

Навесні, тільки сонце пригріло, тільки закурликало в небі, вже, мов дикунчата, босі вискакуєм з хат, знуджені за зиму, галасуєм, нетямлячись від захвату, кидаєм у небо шапки, солому, паліччя: "Гуси, гуси, нате вам на гніздо!.." Бо птахи — то ж наші найперші друзі. Жайворонча всю весну дзвенить над степом, як частка твоєї душі... Невидимі пташата всюди висять над полями й сиплють, сиплють сріблястий спів... Жайвір тоді не боявся людини. Під ноги жниварям кинеться, рятуючись від кібця... Дядько Роман, орючи, гніздечко підбере, перекладе на ріллю, а другу борозну йде, пташка вже сидить на гнізді, не злітає... Ах, Лідо! Чи бачила ти коли-небудь оті "блакитні долини" влітку над полями... То, виявляється, теж був смог, але смог

природний, рослинного походження, він, як і блакитні тумани шпилькових лісів, був для людини цілющий... Чи відомо тобі, що природне повітря, якщо воно чисте й свіже, має властивість само від себе світитись, випромінюватись? Фізикам відоме це явище — оптичне випромінювання повітря, а ми ж і малолітки тоді вже його помічали! Крім дітей, хіба що Художник наш здатен був помічати, що тернівщанське повітря в полудень справді світиться...

А ті розблискотілі маківки церков по обріях, що найперше означали для нас ярмарки, храми, довгожданну нагороду за всі твої пастушачі труди... Сарматське рипіння коліс, іржання коней, цукерки довгі, в китицях, і неодмінно якась подія, що ярмарок сколихне... А якою музикою відтворити той настрій, що охоплював нас, малих, коли після спеки в степу хмара заходить... Збившись гуртиком, стоїмо, дивимось, а вона, темна, встає десь із-за Білогрудових хуторів, сонце закрила, насувається, грізна, волохата, з білуватими пасмами... "То град,— каже тихо котрийсь,— градова хмара". І так стане тривожно одразу... А блискавка як блисконе, як вдарить поблизу своїм списом у жита, "аж землю прооре" (бігаємо потім дивитись, шукати слід блискавки)...

Одначе все починається з балок, де ми, позбігавшись, граємось, б’ємось, плачемо і миримось, де так гарно і солов’ям, і дітям... Роса по балках така, що коли треба ноги помити чи ранішній сон розігнати, то біжи мерщій, де спориш та лопухи, там вона така краплиста, що й себе заспаного в краплині побачиш... А в степу! Там росичка буде тепла, там вона виблискує і в чашечках білої березки, і на стебельцях жита, і червоний горошок світиться нею, і різне польове квіття, що радіє кожною квітинкою, розбризкане всюди по межах серед дозріваючих нив. І ніколи не втратить той вранішній світ для нас своєї росяної світлоносної сили та свіжості, ніде й ніщо не погасить в душі тієї ранкової зорі, що цвіте нам із-за тернівщанської, з байраками— глинищами, гори, що тоді здавалась тобі, малому, такою високою. Як поволі там рухався час, а літо — воно тяглося цілу вічність!

Адже і все, що тоді з нами відбувалось, наче відбувалось на іншій планеті. Ніхто там із нас не повинен був зникнути, ми були там немрущі і неминущі, здавалось, завжди ми будемо, і ніколи не знатимем втрат, і, щасливі своєю дитячою дружбою, завжди будем такі, які є.

Ще не млоїли нас думи, що розвіяні будем по світу і що комусь відведено буде довгі літа, а комусь короткі, тому судитиметься подвиг на полі бою й золота весна Перемоги, а іншому концтабірна мученицька смерть чи випаде бути пропащим безвісти, і що тільки якась неймовірність зможе котрихось із нас, вихопивши з життєвих безвістей, знову зблизити, звести десь отак у дорозі, на бистрині залізної цієї ріки.

Ми ще там не знали, що чого варте, для нас ще не були цінністю ті вишневі вранішні зорі, і ті прекрасні дощі, які щоліта висіли по наших обріях, і те напоєне сонцем найчистіше повітря, що, розлите океаном від небес до небес, кришталево світиться і мерехтить над нашими тернівщанськими стернями.

Не думали ми там про вічність, але відчуття її носили в собі. Все довколишнє здавалося неминущим, не піддатним ніякій руїні, і серед людей для нас не було смертних, все нас оточували невмирущі! Роман-степовий, скажімо, був для нас вічним, неперебутним, він не міг зникнути так само, як його садок, і музикою наповнені вулики, і все на світі з’явилося лише для того, щоб бути й бути, ніщо не зруйнується і ніхто не зникне,— з таким ми жили відчуттям.

Може, оце й було закодовано в тих літах? А гени совісті? А відчуття справедливості, що раз у раз пробивалося? Певне, мало ж і воно якийсь свій генетичний код? А чи не звідти й сама ця невтоленність, жага хлоп’яча, що й досі ганяє Кирила по світу, хоча тепер у нього лиш усмішку викличуть тернівщанські юні зайдиголови, оті ми, простодушні й задичавлені, котрі, зупинившись десь на Козячій сріблястій могилі й позадиравши лоби, міряють очима височінь, занурюють погляди в блакить та питаються самі себе:

"Чи далеко ж до неба?"

А хмари, що потім попливуть над нами, заволікаючи блакить, будуть сповнені життя своєрідного й таємничого. Якщо білі-білі, то на них відпливають душі померлих людей, відпливають по небесних дорогах прямісінько в рай, котрий уявляється нам в образі тихих, розквітлих вишневих садків, коли навесні від їхнього цвіту аж повиднішає в нашій Тернівщині; а хмари чорні, волохаті, грізні — ті несуть на собі тяжких грішників, часом дуже схожих на декотрих хутірських мугирів у чумарках, що, понабиравши собі з нашої слободи на літо батрачат, не відпускають їх потім додому навіть у храмові свята, так і не бачать своїх дітей тернівщанські матері до самих холодів, до покрови!..

Якщо ж хмари принесуть нам дощ, то лине, мов з відра, та ще й градини почнуть підскакувати на шляху білими кульками, то матері тернівщанські з примовкою: "Свят! Свят!" — злякано викидатимуть на подвір’я дерев’яні лопати, якими саджають до печі хліб, це для того, щоб град перестав, і небо, побачивши лопати на подвір’ях, одразу ж припиняє градове бомбування, а нам, хлопчакам, після такої з градом зливи стане на душі ще веселіше, радісні, в телячому захваті, ми бігатимем по спіненій, з бульбашками води, що цілими озеречками позаливає зелені, м’які спориші і в якій бродити нам так лоскітно, так приємно!..

А згори, від толоки, всіма тернівщанськими рівчаками, пінячись, весело гуркоче нова й нова, така незвична для нас небесна вода. О, яке ми тоді переживали душевне піднесення!.. Грім уже відкотивсь за Улинівку, небо над нами очистилось, і в нас ніби свято.

Якщо ж дощ захопив нас у степу, то, промоклі до рубця, ми в такий день маєм право гнати худобу додому раніше, бредемо в облиплих сорочках, повертаючись, наче з битви, матері зустрічають нас перестрашено, а ми тільки сміємось, збуджено ділимось щойно пережитим, хвалячись, як градини міцні, завбільшки з перепелине яйце, відскакували від наших ще міцніших лобів, ми ж при цьому не ховались,

бо де там сховаєшся від таких градин у відкритім степу! Ну, якщо близько баштан,— то в курінь, де пахне сіном і динями, а якщо це поблизу Романового хутірця,— то гайда під повітку до дядька Романа, он він, весело махаючи нам, біжить через подвір’я, накинувши на голову ріжечком догори вивернутий мішок,— з тим ріжечком-хохолком дядько Роман для нас схожий на одуда чи на іншого смішного якогось птаха...

Щоліта бачимо, як він перебігає під дощем подвір’я, накинувши на голову мішок, і щоліта Роман веселить нас своєю схожістю з якимось чубатим птахом!

Навіть осінь не наганяла смутків на нас своїми безконечними мряками, негодою та вітрами, не лякала й зима, дарма що багатьом нашим героям доводилось зимувати на печі, бо взутись нема в що, сиди цілі дні в хаті, де допізна тільки прядка гуде та пісня жіноча неголосно ллється, а школяреві до читанки підморгує каганець-сліпачок: "Буде тобі провідниця — ясная зорниця!"

Юна, переповнена мріями душа знаходила відраду і в тому елементарному світі, де найскладнішою машиною була прядка, де пломінчик на гнотику був єдиним неоном ваших осінніх ночей, де взимку сміливий маляр-мороз малював по вікнах буйні свої вітражі — білі розгонисті папороті, лілеї, химерне квіття тропіків...

Та все ж наближений пам’яттю степ наш чомусь найчастіше постає мені в сонцедення, в сліпучу спеку, коли марево прозорою рікою біжить і біжить по телятниківських горбах, перетікає через бреусівську дорогу, і небо аж побіліє від власної світлості, на ньому ніде ні хмарини, лише по обріях іскристим бджоляним золотом ряхтять маківки церков в Улинівці та Озерах. У храмові свята там будуть ярмарки з каруселями, з бійками, з циганами, з кіньми,— невідомо тільки, чи візьмуть нас на ті дива із собою дорослі... Тож шануйся, коли корову пасеш, щоб не пішла вона в шкоду, дивись, не дрімай... А на сон хилить, бо рано збудили, а сонце не рухається, бо ж літо, воно таке довге, та що там літо — тоді і звичайний день триває для нас цілу вічність!

Звечора тебе не вкладуть, гасаєш з хлопцями по балках та левадах, де під кожною вербою шепочуться, пирскають сміхом закохані, а нам так цікаво ж знати про їхні тайнощі, хто кого любить, хто за ким сохне, хто до кого залицяється... Як їх наслухатись, то здається, що весь світ тільки й переповнений любов’ю та ревнощами! Тож звечора тобі не до сну, а вранці тебе не добудяться, лоскочуть, зі сміхом тягають сонного по долівці за руки й ноги, а ти вкручуєшся в ряднину, тобі ще б хоч хвильку поспати! "Вставай, вставай, парубче! До праці пора".— "Ой ще хоч трінь-трінечки..." — "Треба було не бігати до півночі... Вставай, вставай!.." І чиясь лагідна рука лоскоче, щоб розбуркати тебе, бо ж справді пора виганяти, скоро сонце зійде, вже он небо грає зорею...

Грає зорею!

Вискочиш на подвір’я, а по той бік балки, із-за гори, небо над глинищами все палає, цвіте!

В Тернівщині нашій вулички глибокі, бо стільки ж по них поколінь перейшло, до самої глини повибивали землю своєю ходьбою ті, що до нас тут жили колись. Ідеш наче ровом, і колюча дереза, в’ючись по горбах, нависає з обох боків над тобою. У вуличці повно пухкої пилюки, вона після ночі прохолодна, а на толоці там і споришець тобі босі ноги росою полоскоче — це остаточно розганяє сон. Хай малий, та все ж трудівник, женеш свою корівчину пасти, десь за тобою сонце, сходячи, крізь дерезу спілим кавуном червоніє, і, коли опинишся із своєю Рябою за школою, на рівному, де польова доріжка лягла ген-ген у білий світ, бачиш, яка від тебе тінь між хлібами посувається величезна. Довго ж доведеться чекати, поки вона, ота тінь, зменшиться аж до такої, що зможеш її переступити, бо тільки тоді (не раніш) можна буде повертатися додому на обід.

Степ відкривається одразу за школою, а в далечі попід небом садки синіють хутірські — вся наша Тернівщина оточена хуторами, з якими вона вічно не в миру. А десь на півдорозі між далекими Кишківськими хуторами, між Вигурівщиною і нашою слободою маленьким острівцем

серед хлібів видніється ще один хутірець, вранішнє сонце вже лягло на його три тополі: живе там Роман-степовий, садівник і бджоляр, а при ньому Надька, смаглочола донька його, що вчилась у Полтаві на фельдшерку, а от щастя не склалося — до батька повернулась з дитям, що вродилось у неї невідомо й від кого... По-слобідському — Надька, а для когось Надійка, а то, може, й Надієчка... Тернівщина багата вродливими дівчатами, в неділю як висиплють на толоку,— тільки дивись! Одначе Надька Винникова, всі визнають, найперша з наших красунь, недаремно ж вона росою та зорею вмивається,— так про неї кажуть тернівщанські жінки.

Не раз начебто бачили, як вона раненько бреде по коліна в росах на край садка, де на лопухах роса — як вода, озирнеться, нахилиться і...

Не інакше росою та зорею вмита, мабуть, і зараз десь там стоїть, край батькового садка, світячись лицем до схід сонця, вранішня, свіжа після свого чарівницького вмивання...

Зблизька ми побачимо її, ту красуню Винниківну, тільки згодом, коли хліба поскошують і нам буде вільно пасти всюди по стернях та коли ми цілою ватагою ходитимем до Романа Винника, щоб набрати з його колодязя води.

Поки що ж нам, пастушатам, доводиться пасти поокремо, водячи своїх корівок за налигачі по межах, де для них багато наросло пирію, чи ось по такій польовій доріжці, де Ряба твоя, поволі посуваючись, чепурно вищипує м’який споришець попід самим житом, що стіною, вище за тебе, голубіє край дороги. Паси та пильнуй, щоб не хапнула твоя ласуха чийогось колоска, бо тільки лизне одразу де й візьметься господар, налетить, нагримає, а то й вуха намне...

Кирик о цій порі від тебе далеко, десь він аж за третім горбом пасе, загубився з корівчиною серед хлібів, а ти тут блукаєш по межах або

вподовж польової доріжки, що, безлюдна, задумана якась, побігла й побігла поміж хлібами, невідомо й куди.

Струмує повітря, тиша мліє, і ніде нікого. Сам-один. Спіймаєш коника-стрибунця і чуєш, як він, маленький, рветься в тебе крізь пальці своїм пругким, повним енергії тільцем, а ти, маючи безмежну владу над ним, над його життям і смертю, тримаєш це тріпотливе створіння й роздумуєш: пустити чи ні? Жити йому чи не жити? І якщо не залишилось удома прожерливе галченя, що його маєш годувати, тоді доля стрибунцеві усміхнеться, підкинеш його з долоні: живи! І зникне в житах твій зелений крилатий кінь щастя.

Зупинився, не рухається наш степовий час. Дрімає дорога, небом укрита. Повітря незрушне, склисте. Сонце ніби припнуте налигачем на місці, ніяк не хоче рухатись до тієї позначки, коли тінь твоя так зменшиться, що вже зможеш її переступити чи бодай перестрибнути, добре знапружившись. Так сумно тобі самому, повитому в цю бринливу тишу степову, де лиш твоя дитяча самотність перекликається через пагорби й жита з Кириковою самотністю.

Звідкись ніби пісня сумовита до тебе долітає, чиясь мати-птиця людським голосом скаржиться: "В мене діти — малоліти, не здужають в степ летіти..." І враз ти ось виріс, стаєш завбільшки як вранішня тінь, і тебе вже кудись проводжають, тужать за тобою, а ти втішаєш, щоб не плакали, бо ж дощі змиють тобі головоньку, а розчешуть дрібні терни...

І знову сам, сам. Зустрінеться тобі товаришем тут хіба що стовпчик межовий, що ниви чиїсь розполовинює, вилізеш на нього, зовсім як у тій колядці, складеній для найменших:

Я маленький хлопчик,

Зліз на стовпчик,

У дудочку граю,

Всіх вас забавляю...

Стоїш на стовпчику між хлібами, гукаєш десь туди, аж за третє жито:

— Кирику-у-у!

А у відповідь:

— У-у-у!

Лиш луна голос подає.

Ще більший смуток облягає тебе.

Сизі, неначе з димом, стоять жита. Жодної душі на весь степ. Дорога, як і раніше, безлюдна. Давно вже промчав своїм рисаком набундючений Кишка-молодший, що розводить у себе на хуторі породистих коней, промчав бігунками аж до нашої школи й назад — то він щодня пробігає свого рисака, готує до якоїсь виставки. Півпудові підкови в того коня, щоб вище грудей викидав копита, якомога більше загрібав повітря. Так і летить на тебе, розкидаючи піну: рот у коня роздертий вудилами, в молодого хазяїна — міцно стулений. Мерщій зійди, посторонись з дороги, бо так і вчеше тебе батогом з ремінною рясною китицею. Промчав — і нема, тільки осад на душі від того, як неприязно глипнув Кишка у твій бік, ніби ти в чомусь перед ним завинив, ніби на його землі пасеш, хоч дорога — вона ж нічия... Зникли бігунки між хлібами, і знов нікого, знов безгоміння, тиша.

Коник десь просюркоче. Перепілка в хлібах підпадьомкнула і вмовкла. В небі ні хмарини, і наче щось співає — все бринить і бринить. Чи то степ бринить нагріваючись?

У такі години з Кириком, вірним товаришем, тільки і єднає тебе тонюсінька невидима струна золота — її напнуло між вами Романове бджоленя, щойно прогувши в повітрі! Бо ж о цій порі, коли красуються жита, всі наші ниви медом пахнуть! Бджолам тільки літай і літай, кожній є робота. Тим, хто пасе на налигачі, звичайно, тісно в степу серед безлічі меж, а їм, Романовим трудівницям,— роздолля. Ось знов котрась гуде над колоссям басовою струною, просто біля тебе йде на посадку: знайшла, що шукала! Зачудовано стежиш, як бджола вкублюється там, унизу, в затінену, може, ще й з росичкою на дні польову квітку. Почуваєш, як їй приємно, коли вона купається в квітці, занурюючись глибше й глибше... Хай то буде навіть будяк, бджола й тут занурюється з головою, вона аж стогне від насолоди та щастя! І так ціле літо, не знаючи втоми, трудиться самозабутньо — з нічого мед бере!

З Кириком ми зустрінемось в обідню пору, коли приженемо корів доїти. Він, власне, пасе не свою, а тітчину Ганнину, що в неї дітей нема. Це йому по малолітству пільга випадає така: не віддано Кирика, як старших братів, на хутори, прилаштовано пастушком у своєї далекої родички. Доки тітка Ганна сидить з дійницею під коровою, Кирик зеленим віттям відганяє мух від корови, щоб не хвицьнула ногою або хвостом та не перекинула молоко... Потім теля підпустить, хай посмокче на завершення... А і цей обов’язок виконано, тоді ми, скучивши один за одним, збіжимось нарешті десь у балці біля ковбані, що вода в ній перегріта, аж гаряча, і вся кишить пуголовками, з яких потім жаби виростають здоровенні, мов крокодили... Там, у літеплах, і ми побовтаємося досхочу.

В скаламученій воді повно планктону, як ми сказали б тепер, чи іншої, схожої на нього, живності, в цих парких водах добре почувається все живе — і пуголовки, й рачки, й довгоногі комахи, що, мов ковзанярі, бігають по воді,— з таких перегрітих ковбань-калабань (як нам уява малювала в школі) зароджувалось у давніх-давнах життя на планеті.

Іноді буває, провідаємо в обідню пору латиша біля його рудої напівземлянки у глинищах. Живе бідно, а чисто, квіти любить, мальва

під віконцем пелюстками горить... Присядемо й дивимось, як цей наш Ян Янович запускає свою дивовижну прядку, тільки не ту, що сирову прядив’яну нитку веде, його пристрій виводить "нитку із глини". З клубка зволоженого рудого місива латиш тут тобі на очах "випряде" щось таке, що тільки ойкнеш у захваті. Цього червоного латиша батько Кирика привіз з-під Перекопу, ще тоді вони, бувши у війську, товаришували, і, коли виявилось, що після громадянської Яну Яновичу нема куди повертатись, Заболотний-старший забрав його до себе в Тернівщину. Ось так доля їх поріднила. І зараз вони нерозлучні, разом доношують свої перекопські шинелі, на сходку вирушають щораз удвох.

Невсипущий Ян Янович, за порадою свого друга, спорудив собі напівземлянку у глинищах якраз поруч із давньою, ще, мабуть, прадідівською хатою Заболотних, і місце виявилось просто-таки щасливим...

Око в цього Яна Яновича несхибне, тільки глянув на нашу глину, одразу визначив: "Ваша глина повинна бути співуча, бо тут солов’їв повно!" І не минуло багато часу, як хлопці Заболотного (спершу вони, а за ними і вся малеча слобідська) вже свистіли в латишеві, випалені з глини свищики, хай не дуже зграбні, але голосні й півником розмальовані, завдяки чому вироби ці користувались бурхливим попитом на наших ярмарках. Глини у нас стільки, що на весь світ вистачило б, тож, маючи поруч себе її невичерпні родовища, Ян Янович принатурився, крім свищиків, робити й багато інших речей, потрібних для вжитку людям. Невдовзі завів собі він оцю чудернацьку крутилку, що мовби все йому робить сама, крутиться, аж виспівує ницьма налаштованим кружалом— колесом, а латиш, схилившись, пильно щось там виворожує над своєю мудрою глиною.

Лиш пальцем її легенько торкне, оживить безформну зволожену масу, і мигком, без жодних зусиль, з неї само щось вилазить, росте, виростає, і — дивись! — перед тобою вже викруглились мисочка, глечик або макортетик, або ще якась посудина, схожа на ті тикви-ропавки, що все літо ростуть по тернівщанських городах. Найдивніших форм

бувають ті тикви, родичі гарбузові, що їх природа ліпить повільно, протягом літа, ніби щоб дати латишеві взірці для глиняних його творінь.

Ось так — то на калабані, то біля латиша — перебудеш найбільшу спеку, і знов у степ, де тобі годинами стирчати біля корови з налигачем у руці, зате увечері, коли женемо худобу додому, так гарно на душі, бо ж день нарешті кінчився, і всі хлопчаки, хоч по яких ви межах блукали, знову зійдетесь у Тернів— щині, в глибоких її вуличках, де куряви повно! Ви й самі навмисне її здіймаєте, збиваєте хмарою, де пройдете — коров’ячі роги потонуть у розпилюженому теплому золоті заходу. Вже ви й пройшли, прокушпелили, мов кіннота, а здійняте вами червоне хмаровище, не танучи, довго стоятиме уподовж вулички, де в самім кінці, між навислими пасмами дерези, якраз вкублюється на спочинок вже тепер не жарке, зовсім близьке до вас сонце.

А потім, надто ж як буде це під неділю, скільки гуків та співів до пізньої ночі не даватимуть спати вашій Тернівщині! Обів’ють її зі всіх кутків, перекликаючись між собою, когось вигукуючи в левади, комусь признаючись піснею в коханні, у своїх палких почуттях... Над балкою край Тихонової левади темніє величезна вербова колода-корчомака, колись давно її приладновано так, що вона нагадує величезне крісло, тут вечорами обнімки-цілунки,— тайнолюбні парочки, влаштувавшись на вербовому троні, замлівають в обіймах, сидять допізна, і скільки буде сказано слів там голубливих, найпестливіших, а ви, малеча, защухнувши в темряві за корчомакою, маєте змогу теж долучитися до тих освідчень, шепотів та секретів, дізнатись, котрий же з наших парубків знов за тією Винниківною мре.

— А пісень скільки в нас там співали! — каже від керма Заболотний. — Скільки їх знала сама наша Тернівщина!..

Ми з ним починаєм пригадувати той далекий тернівщанський репертуар і, коли вдається пригадати щось напівзабуте, щиро цьому радіємо, і навіть Ліда тішиться нашою напівгрою, весь час дослухаючись до нас обох зацікавлено, справді, видно, сприймаючи це все як дитячу

гру-відгадайку. Коли нам щось не дається, не ловиться, коли якийсь рядок з пісні виявиться так забутим, що ми довго не можем його видобути з пам’яті, Ліда кепкує над нашою забудькуватістю, і Заболотний, вдаючи ущемленого, каже до неї:

— А ми ось тебе проекзаменуємо, всезнайку...

І одну за одною загадує Ліді загадки:

— А що росте без кореня?

— А що біжить без повода?

— А що плаче без голосу?

Мовчить дівча. Не може відгадати.

— Отож-бо,— каже задумливо Заболотний.

Мою увагу тим часом знов привертає дорога, образ її.

Залізний Дунай могутньо струменить у далеч.

Рух, енергія, швидкість — вони тут всевладні. Тільки в ім’я чого шматує повітря ця летюча сила й жага, що дедалі мовби наростає?.. Чи просто існує, і все? Лишивши позаду смоги-тумани, труєво боліт та відстійників, траса вилітає в тихе світло осінніх полів, щоб, ковтаючи милі, хапаючи простір, знову впасти десь там, за обрієм, в обійми далечі, в таїну нескінченності...

* * *

Крізь лобове, що на заводі підсинене скло, налітає навстріч ультрамаринове небо, барви хоча й приємної, але неприродної,— принаймні важко нам у цих ультрамаринах впізнати небо дитинства, його вільну, сяючу глибінь...

З кожною милею, з кожною годиною ми ближче до Мадонни, до тієї небаченої, що так рано нас сьогодні підняла і весь час світить нашій дорозі. Та, до якої мчимо, стає для нас чимсь більшим, ніж ще одне мистецьке полотно. Невідомо, якою постане насправді, але зараз Мадонна відчутно збуджує уяву, якимсь чаром викликає віддалені образи напівзабутих людей, ще не побачена, для нас вона ніби спалах того прекрасного, що відкривалось тоді на ранніх тернівщанських зорях.

Не знаю, як Заболотному, а мені вона, та оповита тайнощами Мадонна, чомусь уявляється в образі Романової доньки-красуні, що, виринувши десь із блакиті наших дитячих степових літ, смаглочола, з дитям на руках, стоїть біля свого колодязя з журавлем, до якого ми, пастушата, ходимо пити... Ми довго ждали цієї зустрічі, мріяли про неї, блукаючи з худібкою по цупких пирієвих межах, та ось хліба поскошувано, степ відкрився, пускай по стернях корів куди хоч, наше пастушаче плем’я поєдналось нарешті. Оце життя, оце роздолля, одразу все змінилось, можем здійснити тепер будь-яку мрію: тож уперед, до Романового колодязя, де та стоїть, що росою та зорею вмита! Зібравшись цілою ватагою, помітно піднесені духом, вирушаємо до дядька Романа, щоб набрати води з його колодязя і торкнутись поглядом Надьчиної краси. Обвішані баклагами, ропавками, наближаємось зі степу соромливо зніченим, але ж, нівроку, щасливим гуртиком, а вона, Романова Надька, молода мати, забачивши нас, уже вийшла, зупинилась у вільній, природній поставі під колодязним журавлем і, тримаючи на руках своє мале, привітно вичікує нас.

Звичайно ж, Надька Романова була створена для безсмертних полотен, для пензля великого живописця. Є люди гарні, а є ніби найгарніші з-поміж усіх людей. Така вона. Аж дух тобі перехоплює, коли

загледиш її, злегка усміхнену до тебе, та ще коли вона з щирим співчуттям запитає:

— А що то в тебе на нозі?

— Корова наступила...

— Ну як же ти...

— Загавився, а вона — раз! Ніготь так і зчесала. Ніяк не заживає.

— Бо ти його стернею раз у раз обранюєш, не даєш загоїтись... Ось я тобі перев’яжу.

І мов ота діва з казок, що йшла шляхом із Києва, несла срібну голочку, шовкову ниточку — рану зашивати, кров замовляти: кров з буйної голови, з рум’яного лиця, з чорних кіс, з карих очей!.. Цвіто цвітається, рана заживляється....

Справжнього білого бинта винесе з хати, йодом змаже тобі того нещасного розтовченого пальця, пече так, що закричав би, але терпиш, хлопці тобі аж заздрять, понахилявшись, ловлять носами той йодовий дух: як гарно пахне! Що існує на світі йод, ми тоді вперше й дізнались від неї, від Надьки Винниківни.

— Терпи, козаче, терпи,— ласкаво примовить, помітивши, як ти аж зуби стинаєш від болю.

Інша б знехтувала тобою, нечупарою, неохайником, а Надька...

Сама завжди чиста, і коси пахнуть, вимиті в зіллі, а проте наших виразок не боїться, недарма ж на фершалку вчилась у Полтаві, хай і не довчилась через своє загадкове нещасливе кохання... Зацікавлено

оглядає всіх підряд, бо в кожного замазури знайдеться для такої лікарки вавка, тому капне йоду, тому прикладе подорожника із сметаною, а тому просто порадить добре свої ноги пошкребти, відтерти турицю віхтем "собачого мила" (є така трава). І хоч ми розуміємо, що вона на нас практикується, однак це в Надьки виходить якось по-доброму, видно ж, коли людина піклується щиро, схилившись над тобою, наче старша сестра над меншим братом, хоча, сказати б, хто ми їй? Приблукались із степу бешкетники тернівщанські, брудні, занехаяні, ноги побиті стернями, потріскані, виразки кровоточать, в одного щось схоже на лишай, а в другого роззяви вкотре вже ніготь злазить, бо знову, загавившись, ногу корові під ратицю підмостив.

Очі в Надьки ясно-карі, повні сонця, вони так і сяють до нас своєю ласкавою глибиною, а нам на неї, пречисту, й глянути ніяково, бо ж ми всі тут грішники, ми й буркун та кінські кізяки куримо, негарно лаємось, коли корова, задерши голову, пішла кудись світ за очі, а вечорами ще й по садках гасаємо та підслуховуємо потай мову закоханих на левадах, чого Надька ніяк би не схвалила.

Дядько Роман, видно, десь у відлуці, інакше б і він був тут, з минулих разів знаємо, що його радує такий пастушачий прихід, і господар охоче стежить, як донька його на наших болячках практикується.

Доки ми воду беремо, Надька зацікавлено оглядає наші баклаги, при цьому Кирик, тануючи з гордощів, пояснює, що цю, справжню, алюмінієву, батько йому з Перекопу приніс, інші ж хочуть привернути Надьчину увагу своїми ропавками, що, на відміну від Кирикової посудини, з’явились не з поля битви, а просто на грядках виросли, поряд з гарбузами викохались по наших городах, набувши за літо дивовижної форми, природа так химерно їх виліпила, надала їм такої пластики, що не соромно було б ту ропавку виставити й сьогодні у музеї модерного мистецтва! Тикву такого сорту й сажають саме для того, щоб із неї виросла, виформувалась посудина, щось на зразок глека або невеликої амфори,— коли посаджене доспіє, виберуть з такої ропавки жабуриння та насіння, і вже вона, висушена на сонці, набула міцності та легкості,

дуже зручно в ній зберігати воду, надто ж у косовицю: як наберуть колодязної та поставлять під полукіпком, вода в ропавці, наче в термосі, в будь-яку спеку залишається свіжою та прохолодною.

Насіння було однакове, а повиростало різне, ось хоч би і в нас: в того ропавка формою як глечик, а в іншого схожа на гусака, і Надьці, видно, справді цікаво їх, жовто-білих, золотавих, розглядати, порівнювати та показувати своєму дитинчаті для забавки.

А дитя в неї таке ж смагляве, як і юна мати його, ще й з родимкою на щоці. Зіркооке, по-дорослому серйозне, чомусь майже ніколи воно не всміхається, хіба лиш зрідка, скупенько, самими кутиками уст,— це коли Кирик корчить гримаси чи, ставши на руках, постоїть ногами в небо або якимось іншим вихилясом таки спробує його розсмішити.

Тепер з відстані літ розуміємо, що приваблювала Надька нас, малечу, не тільки своєю привітністю та що не жахалася наших виразок, а ще й тим, що зацікавлення її нашим пастушачим життям було невдаваним, співчуття її до нас було природним, до краю щирим, це ж одразу можна відчути. Помічали ми також і те, що крізь її усмішки раз у раз проривається тінь незрозумілої нам зажури, і навіть дитячим своїм сприйманням ми інтуїтивно вгадували, що ця молода мати носить якесь горе в душі, мабуть, зв’язане з тим її полтавським нещасливим коханням. Видно, на той час вона вже настраждалась чимало, не один, мабуть, зоряний вечір провела тут самотою, заглиблена в своє горе, і хоч ми нічим не могли їй допомогти, однак чутливістю дитячих душ за смутком молодої матері туманно вглядували кривду, заподіяну їй, і хотіли б в якийсь спосіб полегшити її долю,— але ж як, як? Малолітки, чим могли ми зарадити Надьці, яке зілля пригасило б, потамувало її дорослий біль? Та й чи була в цьому потреба? Проймаючись співчуттям, ми не розуміли тоді, що життя без болю не буває і що пережитий біль чи навіть страждання — це якраз те, що здатне очищати й поглиблювати життя людської душі.

Отже, ми біля колодязя. По-сестринському дивиться Надька на нас своїми золотаво-карими, вся оповита теплом усмішки, їй, видно, приємно спостерігати, як ми, з веселою спрагою припавши, п’ємо із її дубового, обручем обтягнутого цебра, набираємо колодязної ще й у свої ропавки та баклаги,— це про запас та для тих, хто лишився біля худоби. Хоч уже й понапивались, а все ще юрмимось біля колодязя, просто щоб довше тут затриматись,— не хочеться звідси йти. На прощання ми знову схиляємось над цебром, що, повне колихкої води, так було схоже на оте золоте пісенне відерце, у якому "соснові клепки й дубове денце"...

Ах, яка там солодка було вода, яка смачна! І ніколи не боронили нам її набирати, завжди дозволяють приязно, з душею,— беріть, тягніть, пийте вволю, тільки не побийте об цямрини цебра!.. Не те що в інших хуторян, де, як підеш по воду, буркнуть тобі щось нехітьма, а то й зовсім не вийдуть навстріч, тільки злющі вовкодави аж розриваються, гасаючи на сталевому дроті через двір, іскрять ланцюгами...

Можна було лише здогадуватись, що скучала тут Надька в степу за людьми, та, мабуть, і її донечка ждала наших відвідин, чимось-таки розраював її наш вдатний на всякі витівки Кирик, бо, коли рушаємо, було, від колодязя, дівча благально гляне на матір; а Надька, враз присмутнівши, мовить нам услід:

— Приходьте ж іще...

І зажура чується в її голосі.

Може, боїться, що ми більше не прийдемо, забудемо її? Але хіба те можливо? Всі ж бо ми, хай і "діти-малолітки", потаємно закохані в неї, і не одному з нас мріялось, як він швидко виросте, порівняється своєю дорослістю з Надькою, і тоді ось такий уже, як рівня, як суджений, їй руку подасть, наздогнавши свою мрію невідкрасованою. Бо не піддатна ж плинові часу Надьчина молодість, літа над нею влади не мають, і завжди залишатиметься вона у своїй вроді такою, як є! Вона буде, як є,

а ти виростеш на конях летючих літ, доженеш її і тоді, зачубатілий по-парубоцьки, признаєшся їй у своїх почуваннях, вирятуєш Надьку із самоти. Відданість нашу не похитнути ніяким тернівщанським плетухам, хай там що ліплять, а воно до Надьки не ліпиться, як до того лебедя з байки, що його зусібіч обкидають гуси багном на ставку, щоб сірим зробити, а він "шубовсть! — і випірнув, як сніг!..".

Кожен із нас потайки носить образ Надьчин з собою в серці, коли блукаємо по наших стернях, а якось одного вечора, коли ми сидітимем удвох із Кириком на гілляці старої верби край нашої левади й мовчки лічитимем незліченні зорі, що густо всіяли небо, він раптом скаже до мене з незвичним хвилюванням: "Віриш, із її рук я не побоявся бізоряної води напитись..." І ясно мені було, про кого йдеться... А зоряна вода — то ж річ страшна, для таких, як ми, може, навіть згубна! Готують її особливим чином, ставлять воду якоїсь там ночі під найчистішими зорями, коли небо все аж горить, і неодмінно, щоб ніхто тієї води не сколихнув, ніхто щоб її ні оком не підстеріг, ні голосом не сполохав, доки вона набирається сили від зірок, і ось така вода, на самих чистих зірках настояна, набуває нібито сили чаклунської, нічим не відворотної, тим-то і вважається тяжким гріхом давати таку воду людині,— хай краще вже приворот — зілля, ніж це... Надьку ж Винниківну тернівщанські злоязичниці якраз і звинувачують у тому, що для заваблювань вдається вона до цього недозволеного засобу, нібито замість звичайної води напуває зоряною прохожалих вигурівських парубків і навіть парубчат, а відомо ж, хто хоч раз зоряної напився, то вже й навік, такого нічим від неї не відчаруєш!.. І от Кирик, подумати тільки, ладен і того небезпечного зоряного напою з її рук спожити. Кирик зважився б, а я хіба ні? Так само не зупинився б ради неї ні перед чим, ладен би й клятву їй будь-яку дати, й настій зоряний пив би, самого неба хотів би Надьці нашій прихилити, неба отого близького, що під ним вона зараз десь у степу зорює... Там небо степове, без краю широке, а тут воно, мов яблуня рясна та гілляста, зоряним віттям розкинулось над нами обома, над нашими балками та байраками...

І такий стан дитячої завороженості, виявляється, здатен довго тривати: чи юнаки, чи люди посивіли, чи близько перебуваємо, чи далеко, а все вона для нас десь там, у степу, є, не зникає, невіддільна від свого райського саду і свого дитяти, від пасіки й колодязя з журавлем. І коли вона — в густих смаглявих рум’янцях — хай навіть тільки в уяві схиляється над твоїми виразками, то й тоді чуєш запашний любистковий дух її кіс, і вся вона пахне м’ятою й сонцем.

Ось і зараз, майже уявки, чується з далечі грудний той голос, що ледь щелестить ласкаво: — "Приходьте ж іще..."

А наступного літа ми знов біля Романового садка, вишні шпанки уже поспіли, Надька саме ягоди на варення рве. Видобулась на одну з найрясніших вишень неподалік колодязя, серед гілля постаті її майже не видно, лише краєчок ситцевого плаття рябіє та загорілі ноги з-поміж листя поблискують у плямах сонця, в мережеві світлотіней. Дівча її теж тут, під вишнею, за зиму підросло, задерши голову на вишню, до своєї молодої матері, торопіє... Це ж таки цікаво стежити, як вона, звиваючись усім станом серед гілля, тягнеться смаглою рукою вгору, до кетяга найчервоніших ягід, що на самім вершечку горять.

Загледівши нас, Надьчине мале звіркувато, спідлоба позиркує на нашу хлоп’ячу ватагу, хоч і могло б згадати нас, торішніх, і знати вже, що лиха ми йому не бажаємо. Його звати Настя. Настеня. Настуся. А інколи дядько Роман навіть зовсім по-дорослому називає малу: Анастасія.

— А йди-но сюди, Анастасіє,— підкликує він,— поздоровкайсь до хлопців.

Воно таке відлюдкувате, хоч і миркне там щось, але щоб всміхнутись...

— Оте Надьчине дитинча,— озивається до мене Заболотний,— чи воно хоч раз усміхнулося коли?

— По-моєму, ні... Один раз, пригадую, коли ти біля колодязя на голові ходив, а так більше супилось. Не всміхалось... Наче не вміло...

— До речі, і в галереях, ти звернув увагу? Скільки тих мадонн, кожна з дитям, але — жодного серед них усміхненого... Чому це?

І Ліда, стрепенувшись, зацікавлюється:

— Справді, чому?

Заболотний помітно суворішає біля керма, потім додає задумливо:

— А що може бути прекраснішим за усміх дитини?.. Нічого рівного в світі.

* * *

Шість рядів металу в польоті, в свистінні-стугонінні, але й вони не можуть заглушити рівний гул Романової бджоли, що десь там, у сяйвах наших степів, потягла й потягла над житами свою золоту невидиму струну...

Все, власне, й почалося з того, що рій звідкись прилетів на нашу Тернівщину. Бджолиний десант, як сказали б ми тепер. Несподіваний приліт загадкового того рою був одним із найрозкішніших міфів нашого дитинства. Хтось бачив, що десь ізвисока він летів, ніби з самих небес, і хоч міг би й на Улинівку полетіти чи на Озера, але ж вибрав чомусь Тернівщину при байраці... Золотим, аж темним, клубком опустився рій спершу на одну з наших верб, завис кетягом на верховітті, а звідти — що й зовсім уже було дивним — перекочував до володінь найкрикли— вішого та найлатанішого з наших тернівщан Мини Омельковича, який

навіть не знав, що то за штука рійниця, а саме вона тут би знадобилась... Приблуканий рій спробував був осідлати Минину дерезу, що нею заріс увесь пагорб над вуличкою, але сісти роєві Мина не дав ні на дереві, ні на кущеві бузини за хатою, зчиненим гвалтом та гурканням у дране відро відігнав бджіл, щоб не покусали приблуди, які, за його уявленням, були нічим не кращі за осиний виводок, озброєний безліччю жал,— отже: "Киш! Киш! Приблудні!— гриміло над дерезою,— летіть собі геть ік собачій матері!.." І то, може, був найфатальніший промах усього Мининого життя. Не хочеш — не треба: рій, розсердившись, піднявся й полетів у степ, а з ним, здається, відлетіла й сама Минина фортуна...

Що ж то був за рій? Звідки він узявся і чому прилетів саме на наші не такі вже й квітучі степи? Десь із небес — а на ці будяки, пасльони, дерезу, на терни по байраках?! Можливо, у нас для рою таки щось було, може, степ наш привабив його... світлом? Чого вдосталь у нас, так це — світла! Океан! Все літо степи залиті сліпучістю сонця, надто в жнива, коли сонце роєм небесним зависне над тобою й, не рухаючись, горить, нездвижне, хоча й не знати, чому воно горить,— ядерна то реакція бушує в його розвергнутих надрах, чи що там воно відбувається...

— Все чин чином: і світить, і гріє, і життя всьому дає...— лагідно мружиться в небо дядько Роман, йому до сліпучості наших липнів та серпнів не звикати, бо живе він серед відкритого степу, на роздоллі, тож ніби з усіх тернівщан перебуває найближче до сонця. І від того ранні зморшки. І завжди він ними наче всміхається.

Усміхається не всміхаючись,— такий чоловік! І все завдяки мереживу зморщок та особливій складці житніх вусів, що коли й сердиті, а й тоді наче в усмішці... Сердитим Романа-степового ми рідко бачили. Все більше в усмішці, справжній чи гаданій, що нею, можливо, він і привабив до себе той нічийний, блукаючий у небесах рій.

Вважається, що саме від того рою і пішла Романові фортуна.

Клубок, повний гулу та жал, що спустився десь із небес на Тернівщину і що Мина своїм тулумбасом прогнав його, відполохавши сам своє щастя, той, може, долею дарований виводок мудрих створінь обрав собі зрештою Романа Винника. Завбачливий цей чоловік, ніби в передчутті чогось такого, ще раніше виселився з Тернівщини в степ, поставивши на роздоллі свою білу, чепурно вшиту житньою соломою хату, а вона звідти, з висоти, може, якраз і схожа на вулик? Ставив її господар серед гречок вимріяних, але й такі, лише в думці розквітлі, гречки,

видно, мали силу, бо ось, будьте ласкаві, вже й на них, лише уявних, бджолина сім’я відгукнулась, принісши невідомо звідкіль до Романового осідку своє загадкове й мудре життя.

А той Роман-степовий, він для нас теж — сама загадковість. Якби сказав хтось нам, що він над степом по хмарах босий ходить і не провалюється, ми повірили б і в таке, бо ж усій Тернівщині відомо, що Роман, іще парубком бувши, міг за одну ніч, та ще й найкоротшу, сягнути аж у Козельськ, де на монастирських буряках гнула спину його кохана дівчина. За лічені години між двома зорями, за оту коротюсіньку темну нічку-петрівочку встигнути туди й назад,— нікому ще таке не вдавалось, а Роман кілька разів на літо долав той свій марафон кохання. Жодному з його ровесників не подолати б за ніч такої відстані, а Романові це виявилось під силу. Пішки? О ні! Як ото бджола, що летить по прямій, прокладаючи шлях до своєї квітки, так Роман, окрилений коханням, аж шумів уночі навпростець понад молодими житами,— то він у повітрі летить до своєї любові-коханої! Хоч і не високо від землі, може, на висоті кажана, але ж летить, летить, п’ятами землі не торкається... Так одне літо, друге, доки й привів її за руку в Тернівщину, привів таку ж безмаєтну, як і сам, але веселеньку, осяяну любов’ю молодичку, і такої вроди з лиця, що і в наших краях була рідкістю,— здається, від матері ця налітана краса і Надьці в спадок перейшла... Звичайно, щоб літати в повітрі ночами через степи та хутори,— хай навіть і дуже бувши закоханим,— таке дається натурам неабияким, тут треба вродитись аж надто вдатним, двожильним або лавіть знатись на чарівництві, і щодо

цього наша дитяча уява ніколи не піддавала сумнівам Романову вдатність та його легендарні перельоти.

До того ж був авторитетний свідок Клим Подовий, тернівщанський дзвонар, який хоча й до смішного безпорадний був у справах земних, але користався цілковитою нашою дитячою довірою, коли йшлося про діла небесні. Саме він запевняв, що Роман Винник — це всемогутець, йому літати, як іншому ходити, і володіє він такою приворот-силою, що може й бджіл викликати до себе із блакитних високостей... Це ж диво з див — щоб людина отак уміла! Безпритульний рій, що блукав у небесах, якоюсь ласкавою замовою приманив, а далі й пішло: вулик до вулика, і тепер стоїть у Романовім садку чепурненька пасіка, на одному з вуликів ще й веселий козак Мамай намальований, хитро підморгує, наче каже: "Ось я той, хто знає, як і звідки бджоляток приманювати!.."

Коли нібито, вигнані із-за дніпрових порогів та з-за Орелі, селились по наших степах та байраках люди загадкових ворожбитських можливостей, так звані характерники. Під силу було їм усе — наворожити й відворожити, наслати що-небудь або відкликати, знайти стосиле коріння або вгадати, де закопано скарб у землі. Міг характерник пропасницю або жовтяницю з людини вигнати, кров у рані зупинити, умів бурю та град замовою від ниви відвести. "Бий, дзвоне, бий, хмару розбий!" — і вже хмари нема. Знали характерники науку і на перший квіт жита, і на дерево, щоб родило, і на бджіл, щоб були роботящі: пускаю вас, бджоли, на всі чотири сторони світу, пускаю на роси травнії, на білі квіти, по жовті воски, по густі меди... Роман-степовий, безперечно ж, походив із породи характерників, може, навіть останній із них,— так принаймні вважала Тернівщина. Висловлювались догадки, що й той рій, невідь-звідки налетілий, спершу був дикий, нічого не вмів, вулика не знав, і, можливо, якраз Роман з-поміж наших людей був першим, хто диких тих бджоляток приручив і ласкою привчив їх трудитись Так чи не так, одначе бджоли надійно оселилися в Романовім садку і звідти ото літають десь аж на край світу. На білії квіти, на роси травнії...

Жодного будяка не проминуть, побачиш їх і на баштанах у степу та в селі по городах, де тільки соняшник розцвів чи гарбуз розкрив свою грамофонну трубу, оту волохатим золотом наповнену квітку,— заглянь їй усередину, вже Романова там! Уткнулась у саму серединку гарбузового жовтогарячого зацвіту і вже не гуде, а тільки вдоволено мурмоче... Набрала пилку та солодкої росички, знялась, розправила крильця, весело дзвизкнула — і додому, у свою бджолину комуну.

Ні, видно, бджолярем справді треба вродитись! Були ми певні, що Роман— степовий знає таємну бджолину мову, адже він той, хто одразу чує, коли якась "не так гуде", змінила тон, летить ось вона звідкись і явно сердиться: не інакше, що біля крамниці пролітала, де Мина Омелькович смалить скажений свій самосад, що ним би гадюк труїти, або й не кращу за нього фабричну кременчуцьку махорку. Тож як тут бджолі, ніжному створінню, що звикло до пахощів квітки, не загудіти ображено, гнівно? Зате на пасіці в Романа з самого ранку стоїть гул трудовий, ніби аж радісний, то як музика добробуту й злагоди, певна ознака того, що плем’я бджолине почуває себе нармально, ніяких у нього скарг. Треба було бачити, як ходить Роман серед мальованих своїх рамкових, неквапом вислуховує своїх підопічних або й сам щось намовляє бджолятам, певне, щоб не хворіли та дружніше носили нектар з близьких і далеких квіток. Іноді господар навіть вухом прикладається до вулика, мов лікар до чийогось серця, уважно слухає, що відбувається там, як бджолина сім’я поводить себе зараз. Коли б щось негаразд, занепокоїлись би одразу, загули б тривожно, нервово, роздратовано. Смогами, одначе, тоді ще не смерділо, до отрутохімікатів далеко — Романові бджоли ще там рівно гудуть.

— Мудрий у вуликах народ,— пояснює нам, пастушатам, господар, коли ми, напившись звичайної з колодязя, не зоряної води, ще якийсь час тупцяємося під журавлем, розглядаючи володіння "бджолиного отамана".— Все в них розумно облаштовано, хлопці, в усьому порядок та лад.

— А трутні? — питає котрийсь із нас.

— То інша річ. Трутнів вони терпіти не можуть, зате матка в якій шанобі. Між собою без сварок, дружно живуть,— хто їх і вчить... Чули ви коли-небудь про бджолині війни? Нема їх. Нема безглуздого смертовбивства та взаєморуйнувань... Літають, добувають нектар, дбають за потомство і в цьому знаходять щастя. Недарма ж колись на Україні існував звичай — молодій та молодому при одруженні вулик дарувати. Щоб такі ж роботящі та дружні були... А ще бачили б ви, хлопці, як дбайливо годують бджоли одна одну з весни, коли ще кволі, слабенькі... Ну і, ясне діло, не тільки тютюн, а й кривду чує бджола, таке це створіння. Коли щось їй не так, одразу загуде сердито, сповістить, щоб і ви, люди, знали. Зате коли в квітці купається, коли нектар бере — ось тоді ви до неї нахиліться, зовсім інша то буде музика... І погоду це створіння чує краще за нас. Якщо зранку бджоли весело, стрімко літають, так і знайте: день буде погожий, сонячний. А роботящість їхня відома: трудитись — ото і є в них справжнє життя. І навряд чи хто бачив, як вмирає бджола: літає до останнього, вона і вмирає в польоті!..

Цей Роман з Яворової балки був для нас людиною-дивом не тільки тому, що замолоду здатен був у повітрі літати до своєї коханої і що дикий рій приручити зумів, а ще й тому, що бджоли, хоч би що він там з ними робив, аніяк його не кусали! Безперечно, знав він якесь слово до них, таємниче якесь замовляння. Маг, чародійник! На іншого накинуться з лютим дзижчанням, не знатиме, як і затулитись від їхніх жал, тікатиме з пасіки так, що й кашкет загубить (як це сталось одного разу з Миною Омельковичем), а до господаря вони — будь ласка: зовсім не сердяться, хай би як він там їх трусив під час оглядин чи переселень. Ходить дядько Роман поміж вуликів завжди неквапно, ніякого не виказує неспокою, вийме рамцю, що вся ворушиться золотокрилками, й довго розглядає її до сонця,— може, ось тоді якраз і чаклує він їх, чимось у той момент саме й замовляє роботящих своїх помічниць, свою, як він каже, "святу худібку"?

— Ви справді до них знаєте слово, дядьку Романе? — запитуєм, набравшись сміливості.

— Аякже. Без слова з ними не обійтись.

— І нам ви могли б те с л о в о сказати?

— Колись скажу, прийде час...

Отже, є речі, доступні лише для посвячених, такі, що з віком лише відкриваються... Що ж, наберемось терпіння, ждатимем, бо зараз, мабуть, нам рано ще довіряти чудодійне те слово з його тайнознавства.

А що ми, хлоп’ята, вважаємо, дядька Романа чародієм, чаклуном, характерником, це, видно, тішить його самого, це йому до душі. Одного разу, коли збирав рій у садку, навмисне, щоб здивувати нас, зробив так, що бджоли обліпили його всього, вкрили всуціль, аж навіть білої сорочки не стало на ньому видно.

Ось такий, обліплений бджолами, постає він і зараз нам, десь із блакитної далечі, з’явившись над цим свистючим залізним Дунаєм. Виплив, зринув, ще й усміхається нам з-під вусів у своїй живій бджолиній кольчузі!

* * *

Роман-степовий запевняє, що й садок у нього не так би родив, якби не бджола. Вважає, що тільки завдяки їй, тільки разом з бджолою викохав він тут цей садок на роздоллі. Деколи навіть з Улинівки вчителі приводять до Романа школярчат на екскурсію, щоб господар показав дітям, як дерево щепиться, як дике стає недиким. Замолоду, працюючи по економіях, знався Роман переважно з садівниками та пасічниками, все більше коло них крутився та підглядав, як каже ревниво Мина Омелькович, вивідував їхні секрети, що так згодом прислужились Романові в його райському садку.

Яка то сила — розум тямущий та людська невсипущість! Якщо в кого, згідно з приказкою, і на вербі груші ростуть,— то це ж у Романа! На однім дереві в нього можна побачити сім’ю різних сортів, поряд ухитряються там рости не лише близькі, а й далекі родичі, на цій гілці висить яблуко сніжно-біле, а на сусідній золотаве або й зовсім червонощоке, немов циганка: он воно грає з-поміж листя, сміється до сонця та випробовує наш терпець. Все в тім саду повите для нас таємницею, починаючи з самого дядька Романа, з його ніколи до кінця не розгаданою усмішкою. Загадкове усе, що там дає зав’язь і родить, бо ногою сторонній в Романові володіння не ступи, не потривож ні садок, ні оті вулики, що, повні мирного гудіння, трудяться, не знаючи втоми, тримаючись будь-якої днини свого ладу та своїх законів.

Коли в Романовім садку починає щось дозрівати, коли щось там, беручись рум’янцем заманливо проблискує крізь листя, тоді ми, ясна річ, почуваємо спрагу найбільшу, до колодязя заникуєм частіше звичайного, просто якоюсь силою тягне туди нашу пастушачу ватагу. Відомо ж бо, що заборонений плід найсолодший.

Господар з-під своїх житніх брів бачить нас наскрізь! Виринувши з глибини садка, дядько Винник прямує назустріч нашій ватазі, сухорлявий, високий, у солом’яному брилі, ноги босі і, як у бігуна, легкі. По самій ході видно, що в неблизькі світи життя чоловіка по заробітках водило, і цілком віриться, що парубком бувши, Роман цей звершував оті нічні свої перельоти,— як кажан, літав над нивами аж у Козельськ, долаючи за ніч відстані, що, певно, тільки дуже закоханому під силу. Бо лише за такої умови панський прикажчик давав йому дозвіл: можеш бігти, але не раніш, як зірка вечірня проблисне, а на зорі вранішній щоб уже був тут, на воловні!.. Прикажчик аж очам не повірив, коли Роман, всупереч всім припущенням, вдосвіта явився на воловні весь мокрий, але веселий після свого неймовірного бігу... "Туди й назад мов на крилах, ще й під вербою постояли..." Та з іншого й дух би геть, а Роман сміється...

А тепер він давно удівець і вже не літає, ступає по землі, як звичайний собі чоловік, з засуканими до колін холошами, що їх, видно, засукав ще зрання, щоб не зароситись, пораючись у садку, бо й роса в нього роситься теж особлива, така, що додає людині сили і вроди! Хіба по Надьці не видно? Можна тільки здогадатись, де вона росою вмивається, бо хоч як кортить, проте ніхто з нас ще жодного разу в садок не проник, ходить там тільки він, Роман-чародій, та часом промайне з оберемком зілля і вона теж, його красуня донька, що для сільських свекрух — грішниця, а для нас — пречиста, кимось одурена Надька.

Колодязь Романів для спраглих завжди відкритий. Перш ніж опустити цебро, ми, тісно збившись, дивимося в глибину, на переблиски води на дні... І ось уже цебро булькнуло, тягнемо його всі, вода через край хлюпоче прозоро.

— Тамуйте спрагу, хлопці, води не шкода,— каже приязно дядько Роман, доки ми п’ємо,— воду що більше збираєш, то вона тільки чистіша...

Усміхаючись вусами, стоїть він осторонь або — щоб руки не гуляли — майструє яку-небудь дрібничку, скажімо, вистругує дерев’яні зубки для граблів або для саней кілочки і, привітно поглядаючи на нас, розпитує про тернівщанські новини. Про садок у такі моменти мови між нами нема, хоч добре ж знає господар, що найбільше нас приваблює сюди, бо хай там котрийсь із нас і зовсім товкмачить голову в цебро, а очі його таки пасуться в саду. Наповнено баклаги та ропавки, можна б і назад рушати, а ми ще й після того смокчемо крізь зуби ту студену Романову воду, якомога розтягуючи наше пиття, аби тільки довше побути та очима погуляти в садку, де все наливається, спіє, щодень більше достига... Найближче до колодязя вигналась вгору груша-скороспілка, вся вона обліплена плодами, поміж зеленими вже чимало й жовтих — це ті, що з південної сторони, що сонця їм найбільше дістається... "Та вони спілі, дядьку Романе! Невже ви цього не помічаєте?"

Тайновидець, він одразу ж розгадує наші думки. Підходить до дерева і, подібно до музиканта, що вибирає потрібну йому струну, довго розшукує між гіллям одну якусь, саме ту, до сонця обернену гілку, кладе руку на неї і так обережно, легесенько струшує. Гупнуло на землю. Перше гупнуло глухо й лежить, і несила очей від нього одвести. Оце ж і є вона, глива, найулюбленіша в наших краях груша— скороспілка! Жовта, мов диня, від удару аж тріснула — соком-медом іскристим так і бризнуло з неї, на те іскріння одразу й бджола де взялась, закружляла, приміряючись... А тим часом гупнуло ще й ще. Ніхто з нас не сміє підійти і взяти. Лежать груші — тут, там, ждуть, а в кожного з нас серце як не вискочить. Господар, нахилившись, сам бере, дає тобі, дає йому, нікого не забуде, не промине.

— Покуштуйте, хлопці, щоб не так надалі кортіло.

Ще вистачає нам витримки повагом відійти від колодязя, а потім, не змовляючись, разом пускаємося щодуху, беззвучно сміючись на льоту.

Оце розговілись, і годі. Після скороспілок, хлопці, тепер запасайтесь терпінням. Бо треба ж і совість мати. Вдруге прийдете до колодязя, то ніби й не помічаєте садка, зумисне очі відводите від того забороненого раю, де гущавінь ховає в собі, в листатому гіллі, Романові тайнощі, котрі так близько, а водночас і так далеко від нас. Навіть якби й самі були, не полізли б ми в шкоду, і не тільки тому, що там бджоли гудуть, весь час несуть свою золоту варту... Просто сама совість тебе туди не пуска. В слободі в себе ми, звичайно, не такі святенькі, шастаємо темними літніми вечорами по всіх садках, тільки гілля шелестить. Забравшись на дерево, навіть у темряві влучаєш знайти між листями те, що шукаєш: яблука в пазуху, вишні в рот, а котрий недосвідчений, то разом з кислими яблуками та абрикосами накидає в пазуху ще й переспілих ягід із вишні шпанки, а потім, втікаючи, почавить їх, обіллється соком, і домашні, будячи його вранці, вжахнуться: весь у крові! Наче з кривавого побоїща повернувся цей їхній малий розбишака, учасник нічних походів... А от щоб залізти в Романів садок, чомусь і в думці в нас не вкладалося,— бо як тоді й приходити до його колодязя та в ласкаві

Надьчині очі дивитися? До того ж садок дядьків Романів у нашім сприйманні справді особливий, повитий у чари, до нього не можна ставитись, мов до якогось занедбаного тернівщанського вишняка. Є садки мовби дозволені, відкриті для наших нічних набігів, а цей ось... він ніби створений, щоб хвилювати уяву, щоб виробляти в тобі стійкість перед спокусами. Скороспілок дали вам покуштувати, і добре, а щодо решти... Звичайно, знали ми, що настане довгожданий той час, коли дядько Роман сам винагородить наше товариство за терпіння та витримку.

А буває це так.

У святковий день рано-вранці дядько Роман, вирушаючи до села, виходить із двору з великим тугим вузлом: з чистої білої хустки так і випинається боками щось кругле. Оте кругле, що у вузлі завузловане, воно найбільше й розпалює нашу уяву...

Лежимо край степової доріжки, зачаєні, прищухлі, і серця наші калатають, в кожному вишумовує збурена хвилюванням кров. Польова доріжка з межовими стовпчиками сіріє серед стернищ, дядько Роман повагом іде по ній, напередодні свята він і вуса підстриг і через те здається нам відмолоділим; ступаючи краєм дороги, де менше пилюки, він удає, що зовсім не помічає хлоп'ячих голів, занурених у полин, причаєних то за куряною, то за клубком заячого холодку, нікого з нас для Романа зараз нема, проходить наш степовий чародієць ніби як зовсім один під оцим розсяяним небом, під супровід весело розтеленьканих дзвонів. Та ось він на хвильку зупинився біля межового стовпчика. З найменшого поруху вусів, з таємниче замкнутого, але враз лукависто просвітлілого обличчя нам уже ясно: зараз щось буде! Радісний дріж пробігає по тілу, дух тобі перехоплює... Так і є: дядько Роман, навіть не глянувши в наш бік, тільки вусом усміхаючись, шугає рукою в загадковий свій вузол, минає довга мить, і нарешті з’являється з вузла... яблуко, та яке! Лежить на долоні, червонощоке, свіже, велике, просто мов сонце вранішнє! Творець його, наче й сам милуючись, потримає яблуко перед собою, освітить ним степ і потім кладе свій

садівницький дар обережно на межовому стовпчику, на одному з тих, що розбрелись, як пастушата, степом і застигли край шляху. Увінчавши яблуком найближчий до нас стовпчик, дядько Роман далі пішов не озираючись. Віддаляється він статечно, неквапно, а те червонощоке так і сміється до нас із стовпчика, і ми теж усі тихо, як від лоскоту, сміємось. І хоч яка розбирає нас нетерплячка, але ніхто не зривається з місця, ніхто не біжить хапати, яблуко так і червонітиме, ніким не торкнуте до певного часу. Лежимо прищухлі кожен за своєю кураїною, яка ще не стала осіннім перекотиполем, і в радісній напрузі стежимо далі за дядьком Романом. От він, наблизившись до другого стовпчика, що стоїть низенький, сірий край шляху, знов зупиняється, і знов від невидимого нам доторку його руки на стовпчику враз спалахне жарким рум’янцем те, що виросло в його садку, набралося там сонця й краси! І хоч як нам важко дається та витримка, одначе жоден із нас і цього разу не схопиться, не побіжить, ми, ніби заворожені, проводжаємо поглядами цього високого, сухорлявого чоловіка, що пішов і пішов шляхом до села, біля кожного межового стовпця зупиняючись, і там, де він пройшов, усі стовпчики придорожні ніби оживають, випускають пуп’янок цвіту, уквітчуються красою Романового чарівницького саду!

Навіть якби ми десь за яром, за балкою пасли і не було б нас тут цього ранку, то здається, й тоді Романові яблука на стовпчиках неодмінно зачервоніли б: для когось поклав би... Чи для нас, чи для першого-ліпшого, хто з’явиться тут у цей світлий храмовий день. Минаючи нас неподалік із своїм вузликом, дядько Роман, ясна річ, тільки вдавав, що нікого в полинах чи за кураєм не помітив, насправді ж він не має сумніву, що ми поблизу, що, поховавшись, мов зайчата, схвильовано, з стуком серця ждемо — цілого півліта ждемо! — цього незвичайного дня...

Безперечно, в такий спосіб відзначено й нашу терплячість та витримку, бо ж хоч як кортіло, хоч як садок його всіма своїми тайнами нас спокушав, а ми не піддались, не полізли в шкоду... Був у садку Романовім куток, повитий особливою таємничістю, доступний, мабуть, лише бджолам та сонцю. Там, поблизу ставочка, що його дядько Роман

викопав власними руками, росло кілька дерев, чимось йому найдорожчих, і з-поміж них одна яблунька, видно, й зовсім рідкісна, про яку він сам говорив з помітним хвилюванням: "Ось ота нам повинна вродити..." Тож і ми щоразу поглядали від колодязя в той бік зацікавлено, все ждали, доки вона вродить, і аж якимось внутрішнім трепетом були ми пройняті, коли одного літа помітили, як звідти, з-поміж яблуневого листя, починає проглядати щось наче живе, сміється червоною щічкою, ні на які інші плоди не схоже, справді ніби росою та зорею вмите! А що воно там вродило, то таємниця з таємниць!..

І ось настав наш час!

Несе нам степом ніби сама доля свої дари!

Від Романових яблук на стовпцях польова доріжка змінюється невпізнанно: сіра, буденна, в пилюці, вона стає зовсім іншою — лежить між стернями вже весела, празникова, до самої Тернівщини вся просто засвітилася від тих яблук! Кожна межа вимагала познаки, межових стовпчиків уподовж дороги стояло багато, і такі ж вони були однаково низенькі, як і ці, теперішні, що, несучи вже іншу службу, миготять зараз понад хайвеєм, увінчані червоними телефонними апаратами.

Перед тим, як зовсім зникнути за пагорбом з наших очей, дядько Роман із ледь помітним, зовсім поменшалим вузликом у руці затримується ще біля одного стовпця, затримується трохи більше звичайного і, обернувшись, якийсь час дивиться на дорогу, вквітчану яблуками. Наче сам себе перевіряє: ну як воно вийшло? І всі ми, прищухлі в чеканні, немов бачимо його усмішку, добру й підбадьорливу, хоч насправді усмішки й не видно, тільки височіє серед степу в розблисках світла так само розблислий у промінні, трохи зсутулений силует людини.

Весь степ сьогодні наче повен радості, повен серпневого світла й простору. Лише коли дядько Роман зникає за пагорбом, ми пругко

зриваємось разом на ноги, мов вітром здмухнуті, щасливо зшаленілі, мчимося чимдуж від стовпа до стовпа, на льоту, як вершники, схапуючи те, що для нас так розкішно вродило на голих цих стовпчиках придорожніх!

Стрімголов летимо до череди навпростець, цупка стерня стріляє з-під босих ніг, не встигає й колоти та розранювати наших невигойних пастушачих виразок.

Аж біля корів, задихані, розбентежені, з блиском в очах, з видимим щастям у кожного в руці, ми по-справжньому надивляємось на ці Романові яблука. Вони ніби не на дереві виросли, вони ніби з неба! Де там рівнятися з ними тернівщанським нашим кислицям... Складаєм по два дитячі кулачки докупи, приміряємо, і виявляється, що Романове яблуко більше. А пахне як! Духмянощами сонця й землі дихає на нас. Червонобоке, запашне, хіба з ним що зрівняється пахощами в цьому стернистому сухому степу, де ціле літо день крізь день ми чуємо лиш пахіть пилюки, коров’ячих кізяків та гарячий дух полину на межах.

Але це все дотепер, а нині...

Хоч як нам кортить, одначе ми довго тих яблук не їмо, тільки милуємось або, стряснувши яблуком біля вуха, слухаєм, як торохтять усередині зернятка. Десь там, в самій душі яблука, торохтять. Спіле-спілісіньке! Та ще ж і на вроду яке! Барву дала йому природа — під цвіт зорі... Полягаємо кружком на межі і, мов заворожені, дивимось, надивляємось кожен на своє: бо ж таке воно гарне, наче й виросло тільки для краси.

До самого вечора яблук тих не їмо. Радуємось та раз у раз втягуєм носами яблуневі духмянощі, а коли яблука не стане, то ще й тоді чути, як пахне від нього долоня, райським чимось пахне...

І дивна річ: ніколи за ті Романові яблука ми не бились, не пригадую випадку, щоб ми коли навіть посварились між собою за них. Чи, може, й тут певна роль відводилась чарам, може, і в дарах саду жили приховані сили якихось Романових характерницьких тайнощів?

*****

Чому все те — і дитячі пустощі, й чиїсь недитячі пристрасті — так міцно зберігає душа?

Пуди конспектів, гори проштудійованих посібників не багато залишили після себе. Але чому досі чуєш, який пахучий був той новенький буквар, що тобі видали в школі? І читанка, що зветься "Вінок", вона теж незрівнянно пахла. А перший "Кобзар", що потрапить тобі до рук, і перші рядки, що западуть у дитячу душу на все життя: "Серце моє, зоре моя, де це ти зоріла?.." Був то світ, де все ставало відкриттям. Струми якісь живлющі струмують на тебе звідти, і все тамтешнє ніби промениться, світиться чимось неземним, як ота райдуга, що після дощу заграє барвами, беручи воду в мокрих наших балках,— нам дуже кортіло підгледіти, як саме у вербах вона воду бере.

— Біжім! Підгледимо райдугу зблизька!..

Так нам хочеться підступитись до неї на коротку відстань, руками обійняти її семибарвний стовп... Хтось із дорослих остерігає:

— Не біжіть туди, бо райдуга й людину у хмару потягне!..

Але ж після такої застороги нам ще дужче кортить! Як би там було нам у хмарі,

куди б нас райдугою потягло?.. А семибарвна все бере й бере воду десь зовсім поруч, у скупаних дощем розкотистих вербах Заболотного, ми чуєм, як аж шумить та вода потужним струменем угору, жене себе в

небо, щоб через скількись там часу знову пролитись на нас ласкавими рясними дощами, від яких одразу і рослини, й діти підростають. Завдяки райдузі, небо й земля поєдналась, висока брама її вже й при сонці за мокрою зеленню левад на синій тучі цвіте, вигляд райдуги чомусь нас хвилює, з’явилась — і ніби повеселішав світ!